

UDK: 398.2

Baxtiyor YAKUBOV,
Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti

F.f.d., professor U.Sattorov taqrizi asosida

O'ZBEK XALQ DOSTONLARIDA MIFOLOGIK OBRAZLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalq dostonlarida mavjud bo'lgan mifologik obrazlarning kelib chiqishi, funksiyasi va epik syujetdagi roli tahlil qilinadi. Mifologik obrazlar xalqning arxaik tafakkurini, diniy e'tiqodlarini va axloqiy qarashlarini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: Mifologiya, xalq dostonlari, epik tafakkur, arxaik obrazlar, animizm, totemizm, xalq ijodi

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ БЫЛИНАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются происхождение, функции и роль мифологических образов в узбекских народных дастанах. Эти образы отражают архаическое мышление, религиозные верования и нравственные представления народа.

Ключевые слова: Мифология, народные былины, эпическое мышление, архаические образы, анимизм, тотемизм, народное творчество.

MYTHOLOGICAL IMAGES IN UZBEK FOLK EPICS

Annotation

This article analyzes the origins, functions, and narrative roles of mythological images in Uzbek folk epics. These mythological figures reflect the archaic worldview, spiritual beliefs, and moral values of the people.

Key words: mythology, folk epics, epic thought, archaic images, animism, totemism, folk art.

Kirish. O'zbek xalq og'zaki ijodi qadimdan boy mifologik qatlamni o'zida mujassam etgan. Ayniqsa, xalq dostonlari tarkibida mavjud bo'lgan mifologik obrazlar o'zbek xalqining arxaik tafakkuri, diniy-estetik qarashlari va ijtimoiy ongining mahsuli sifatida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada xalq dostonlarida uchraydigan mifologik obrazlarning manbalari, funksiyalari va shakllanish jarayoni tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ilmiy manbalarda folklordagi barcha janrlar ichida miflar eng qadimgi stadial bosqich sifatida shakllanganligi alohida ta'kidlanadi. Bu bosqichda inson tafakkuri voqelikni tushuntirishga emas, uni idrok etishga, tushunib yetishga uringan bo'lib, bu urinishlar abstrakt emas, balki obrazli, simvolik vositalar orqali ifodalangan. Shuning uchun ham mifologik tafakkurda inson personajining mavjud emasligi, voqealarning bevosita inson emas, balki mifologik obrazlar (xudo, ajdarho, ilon, qush, dev, tog', suv, daraxt va boshqalar) orqali yoritilishi kuzatiladi. Bu holat miflarning boshqa epik janrlardan tubdan farq qilishini anglatadi.

O'zbek miflarining syujet tuzilmasi turkiy va boshqa qadimiy xalqlar mifologiyasi bilan umumiyliklarga ega bo'lib, bu ularning genetik ildizlarining mushtarakligidan darak beradi. Miflar syujeti ko'pincha oddiy, faqat bir yoki ikki epizod asosida quriladi, bu esa ularning soddaligi va qadimiyligidan dalolat beradi. Voqealar ko'pincha bevosita muammoli vaziyat – tugundan boshlanishi bilan ham xarakterlidir. Bu xususiyat miflarni murakkab syujetli dostonlar va afsonalardan tubdan farq qiladigan yana bir belgi hisoblanadi.

O'zbek folklorshunosligida miflarni o'rganish borasida bir qator salmoqli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ular xalq og'zaki ijodidagi mifologik qatlamni chuqur tahlil etishga yo'naltirilgan. Jumladan, o'zbek xalq dostonlari syujet qurilishi, obrazlar tizimi va badiiy strukturasida

mifologiyaning tutgan o'rmini chuqur tahlil etgan yetuk tadqiqotlardan biri G'.Akramovning 1980-yilda yozilgan "O'zbek xalq dostonlarida mifologiya" nomli monografiyasidir. Mazkur asar mif va epos munosabatlarini o'zaro aloqadorlikda ko'rib chiqish hamda ularning shakllanish va rivojlanish jarayonlarini tahlil qilish nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga egadir.

G'.Akramov o'z tadqiqotida ayniqsa "Go'ro'g'li" turkumiga mansub dostonlardagi mifologik obrazlar, ularning kelib chiqishi, funksional vazifasi va xalq tafakkuridagi ildizlari bilan bog'liq masalalarga alohida to'xtalgan. Tadqiqotchi e'tiborini xalq dostonlaridagi mifologik qatlamlarning doimiyligi, ularning badiiy ifoda vositasi sifatidagi o'rniga qaratib, ertak va dostonlarda mifologik elementlarning saqlanib qolishini, bir tomondan, bu janrlarning qadimiyligi, ikkinchi tomondan esa xalqning ongida yashovchan mifologik qarashlar mavjudligi bilan asoslaydi.

G'.Akramovning yana bir muhim yondashuvi shundaki, u o'zbek xalq eposida mavjud bo'lgan totemistik, animistik va manistik (ya'ni ajdodlarga sig'inish, ularning ruhiy homiylik qilishiga ishonish) qarashlarning tasvirini nazariy asoslar bilan birga folkloriy manbalar – afsona, ertak va dostonlar asosida misollar orqali o'rganadi. U totemizmga oid timsollar (masalan, ot, bo'ri, burgut kabi hayvonlar), animistik tafakkurning qoldiqlari (inson ruhi, jonzotlar bilan mulqot qilish, jonning tanadan ajralib boshqa joyda saqlanishi) va manizmga oid elementlarning (xalq qahramonlariga ajdodlar ruhi ko'maklashishi) xalq eposidagi namoyon bo'lish shakllarini batafsil tahlil qiladi.

Ushbu yondashuv orqali G'.Akramov xalq eposining mifologik qatlamini nafaqat poetik vosita sifatida, balki xalq dunyoqarashi, diniy-estetik tafakkurining mahsuli sifatida ko'rsatishga erishgan. Shu tariqa, u o'zbek xalq eposidagi mifologik qatlamlarning faqatgina tarixiy yoki badiiy

xususiyatini emas, balki ularning axloqiy, falsafiy va sotsiokulturning ko'rinishlarini ham yoritgan. Bu esa mazkur tadqiqotni o'zbek folklorshunosligida mifologiyaning o'rganilish tarixida muhim bosqich sifatida baholash imkonini beradi.

O'zbek adabiy tafakkuri taraqqiyotining asosiy qonuniyatlaridan biri bo'lmish tarixiy-folkloriy jarayonlar uzviylik va uzluksizlik tamoyiliga asoslanadi. Bu jarayonlar ichida janrlararo diffuziya – ya'ni turli janrlarning o'zaro aralashuvi, bir janrdan ikkinchisiga o'tib ketishi, ular orasidagi chegaralarning noaniqlashuvi alohida e'tiborga loyiq. Mazkur masala o'zbek folklorshunosligida keng muhokama etilib, uni ilmiy asosda o'rganish yirik tadqiqotchilardan biri B. Sarimsoqov hisoblanadi. U o'z izlanishlarida mifning epik janrlar tizimidagi o'rnini mif va ertak, mif va doston munosabatlari orqali tahlil etib, janrlararo bog'liqlik va o'zaro singish holatlarini aniqlashga harakat qilgan.

B. Sarimsoqov o'zbek mifologiyasini uch asosiy qatlamga ajratgan holda tahlil etadi: arxaik miflar (eng qadimgi davrga oid mifologik tasavvurlar), klassik miflar (Avesto, zardushtiylik, qadimgi sharq mifologiyasi bilan bog'liq syujetlar) va o'rta asr miflari (islom davri e'tiqodlari, sufiylik, xalqona diniy-mistik qarashlar bilan bog'liq mifologik obrazlar). Uning fikricha, bu qatlamlar o'zbek og'zaki ijodi va yozma adabiyotida izchil tarzda aks etib kelgan bo'lib, ular o'zaro o'ta murakkab tipologik va funksional bog'liqlikda namoyon bo'ladi.

Mifologik syujet va obrazlarning yozma adabiyotga ta'siri masalasi o'zbek adabiyoti va folklorshunosligi doirasida ko'plab yetuk olimlar tomonidan keng miqyosda tadqiq etilgan. Xususan, N. Mallayev, M. Saidov, O. Madayev, T. Xo'jayev, M. Rajabova hamda M. Narziqulovlar o'z asarlarida mifologik motivlarning, arxaik obraz va tasavvurlarning badiiy adabiyotda qayta ishlanish jarayonlarini tahlil qilganlar. Ularning ilmiy izlanishlarida folkloriy qatlam bilan yozma adabiyot o'rtasidagi uzviy aloqalar ochib berilgan bo'lib, mifologik elementlarning zamonaviy adabiy tafakkurda yangi badiiy-falsafiy mazmun kasb etgani ko'rsatiladi.

Mazkur yo'nalishda salmoqli iz qoldirgan yana bir muhim tadqiqotchi — M. Jo'rayev hisoblanadi. Uning tadqiqotlari mif va mifologiya, "Avesto"dagi mifologik qatlam, qadimgi turkiy mifologiya, kosmogoniya va mifologik dunyoqarashlar, shuningdek, mifologik obrazlarning o'zbek folkloridagi talqini kabi dolzarb masalalarni qamrab oladi. Jo'rayev o'z tadqiqotlarida xalq taqvim, tabiat hodisalari (masalan, shamol, yomg'ir, chaqmoq), osmon jismlari bilan bog'liq astromifologik tasavvurlar, qadimgi urf-odatlar va ularning mifologik ildizlari, shuningdek, arxeomifologik elementlarning o'zbek og'zaki ijodidagi in'ikosi va transformatsiyasini tizimli ravishda tahlil qiladi.

Tadqiqotchining e'tibor qaratgan yana bir jihati — bu mif va epos munosabatidir. U eposdagi syujetlarning ko'p

qismi aynan mifologik asoslarga tayanishini, qahramonlar timsolida arxaik mifologik funksiyalarning saqlanib qolganini ko'rsatadi. Jumladan, epik qahramonning osmon yoki yerosti olamiga safar qilishi, ajdarho bilan kurash, sehrli yordamchilar, qahramonning favqulodda tug'ilishi yoki bolaligida boshidan kechirgan sinovlari kabi motivlar qadimiy mifologik tasavvurlarning eposda davom etayotganini isbotlaydi.

Folklorshunoslik fani tilshunoslik, xususan, onomastika yo'nalishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu yo'nalish orqali qadimgi insonlarning ibtidoiy tafakkuri, mifologik tasavvurlari, diniy-estetik qarashlari, e'tiqodiy dunyoqarashlari ifoda topgan. Ayniqsa, mifologik obrazlar nomlarini o'rganish orqali xalq tafakkurining tarixiy qatlamlari, semantik o'zgarishlar va lingvomadaniy kodlar tahlil qilinadi. Ushbu obrazlar nomlari va ularni ifodalovchi tushuncha va atamalar onomastik tizimda turli terminlar ostida birlashtiriladi:

Mifonimlar – umuman olganda, mifologik obrazlarni anglatuvchi barcha nomlar;

Teonimlar – tangri va ma'budlar nomlari (masalan, Mira, Hurmuz);

Demononimlar – demonologik personajlar nomlari (shayton, pari, dev, jin);

Mifoantroponimlar – afsonaviy qahramonlar ismlari (Xizr, Jamshid, Kayumars, Odami Od);

Mifotoponimlar – mif bilan bog'liq joy nomlari (Ko'hi Qof, Bogi Eram);

Mifozoonimlar – hayvon ko'rinishidagi mifologik mavjudotlar (ajdar, ilon);

Mifoornitonimlar – qush ko'rinishidagi mifologik mavjudotlar (Semurg, Humo, Anqo, Jestimoq, Samandar);

Mifofitonimlar – afsonaviy o'simlik nomlari (mehrigiyo, hayot daraxti).

Bu terminlar mifologik til birligi doirasida shakllanib, xalq og'zaki ijodining, ayniqsa afsonaviy, ertak va rivoyatlarning semantik asosini tashkil etadi.

Mifonimlar so'z – konsept – obraz uchlik paradigmasi asosida vujudga keladi. Ya'ni, har bir mifonim bir vaqtning o'zida til birliklari (so'zlar), ma'no doiralari (konseptlar) va badiiy obrazlar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Bu uchlik tizim xalq og'zaki ijodi mahsulida jonli ifodasini topgan.

Xulosa. Umuman olganda, o'zbek folklorida va xalq dostonlarida mavjud mifologik qatlamlarning o'rganilishi, ularning janrlararo xususiyatlari, xalq dunyoqarashi bilan bog'liqligi, zamonaviy adabiy tafakkur bilan uyg'unlashuvi bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar ushbu sohada boy ilmiy maktab shakllanganini ko'rsatadi. Bu maktab vakillarining yondashuvlari nafaqat mifologiyaning o'zbek adabiyotiga ta'sirini aniqlashga, balki xalqning qadimiy tafakkurini, e'tiqodlarini va estetik didini chuqur anglashga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б.90.
2. Баймырадов А. Туркмен фольклор прозасынинг тарихы эволюциясы. – Ашхабад: Ўлим, 1982. – Б.33.
3. Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алмата: Наука, 1990. – С.74-110.
4. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. – Б.103.